

Autorka przedstawia historię ustroju sądownictwa karnego na Nowym Pomorzu Przednim w sposób przejrzysty. Dotyczy to nie tylko stosowanego prawa i organizacji sądów karnych, ale przede wszystkim procesu przygotowania zmiany w tym ustroju w toku toczącej się dyskusji. Obok znajomości materiałów archiwalnych i źródeł drukowanych A. Tews wykazuje dość dobrą znajomość literatury przedmiotu dotyczącej dziejów prawnoustrojowych i politycznych Prus.

Pewne ułomności prezentowanej pracy dotyczą przede wszystkim dziejów politycznych i ustrojowych Pomorza Zachodniego w XVII i XVIII w., a zwłaszcza źródeł z czasów książęcych. A. Tews powinna odwołać się do szerszej literatury problemu, niż to czyni. Między innymi w przedstawieniu Bogusława X i roli tego monarchy ukształtowaniu się ustroju stanowego oraz jego przekształceń do początków XVII w. autorka przywołać musi nie tylko M. Wehrmana, O. Eggerta, H. Backhaua czy N. Buske lub W. Buchholza, ale również opracowania M. Spahna (*Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte des Herzogthums Pommern von 1478–1625*), R. Petscha (*Verfassung und Verwaltung Hinterpommerns im siebzehnten Jahrhundert*) czy H. Kocha (*Beiträge zur innerpolitischen Entwicklung des Herzogtums Pommern im Zeitalter der Reformation*). Podobnie względem sytuacji Pomorza podczas wojny trzydziestoletniej brakuje podstawowej monografii problemu Maxa Bära (*Pommern während des dreissigjährigen Krieges*). Również we wstępnych rozważaniach o prawie i sądownictwie karnym w prowincjach niemieckich Szwecji autorka nie wykazuje się znajomością pracy K.Ł. Modéer (*Gerichtsbarkeiten der schwedischen Krone im Deutschen Reichsterritorium. Voraussetzungen und Aufbau 1630–1657*). Dużą stratą dla monografii na pewno jest również nieznajomość – ze względu na barierę językową – polskiego dorobku naukowego w badaniach pruskiego prawa i ustroju, w tym prawa karnego, m.in. choćby klasycznej monografii S. Salmonowicza (*Prawo karne oświeconego absolutyzmu*) czy syntezy dziejów Pomorza dla pierwszej połowy XIX wieku (*Historia Pomorza*, t. III, cz. 1, red. G. Labuda).

Przedstawione uwagi krytyczne na pewno nie wpływają znacząco na ogólną ocenę rozprawy, którą należy uznać za udaną. Historyk prawa i ustroju sądowego będzie na pewno usatysfakcjonowany po lekturze tej dysertacji. Otrzyma jasny obraz i spójną wiedzę na temat sądownictwa i prawa karnego na Nowym Pomorzu Przednim w okresie ustawicznej rywalizacji władz centralnych Prus z miejscowymi stanami o pełną integrację tego dawnego władztwa szwedzkiego z monarchią Hohenzollernów.

PAWEŁ GUT (Szczecin)

Grzegorz Smyk, *Korpus urzędników cywilnych w guberniach Królestwa Polskiego w latach 1867–1915*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2004, ss. 282

Kształtowanie się zawodowej kadry urzędniczej stanowi interesujące zagadnienie zarówno w aspekcie społecznym, jak i prawnym. Związane jest ono ściśle z przyjęciem biurokratycznego systemu organizacji administracji, który upowszechnił się w epoce Oświecenia, a którego rezultatem było powstanie wyodrębnionego korpusu państwowej służby cywilnej. Szczególnie miejsce przypada w tym procesie Rosji, gdzie korpus urzędniczy kształtował się w sposób odmienny niż w pozostałych krajach europejskich, co pozostało nie bez wpływu na jego kształt w XIX stuleciu. Zagadnieniom struktur urzędniczych w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym, a więc w okresie po wprowadzeniu na tym terenie administracji rosyjskiej, poświęcona jest monografia Grzegorza Smyka z lubelskiego ośrodka historycznego, gdzie prowadzone są od dawna badania nad dziejami administracji na ziemiach polskich.

Autor za cel postawił sobie: „przedstawienie, na szerszym tle organizacji administracji cywilnej w Królestwie Polskim, obsady personalnej gubernialnych organów zarządu cywilnego Królestwa (...), a nadto formalnego statusu prawnego urzędników cywilnych tego okresu i dokonanie bliższej charakterystyki ówczesnego korpusu urzędniczego w zakresie takich między innymi elementów, jak wykształcenie, staż pracy, status materialny” (s. 18-19). W szczególności jednak autor podjął próbę „zbadaania i omówienia stosunków narodowościowych w korpusie urzędników cywilnych oraz przebiegu procesu rusyfikacji tego środowiska” (tamże), pragnąc zweryfikować funkcjonujące w tym okresie do dnia dzisiejszego opinie i poglądy, sprowadzające się do wniosku o pełnym zrusyfikowaniu całej obsady personalnej zarządu cywilnego Królestwa w okresie popowstaniowym. O ile realizacja pierwszego z założeń badawczych ma, siłą rzeczy, charakter porządkujący i systematyzujący, przeprowadzony w oparciu o akty normatywne i literaturę przedmiotu, o tyle realizacja drugiego zamierzenia ma znaczący walor poznawczy.

Badania nad korpusem urzędniczym w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym podjęli w ostatnim czasie dwaj badacze: Ł. Chimiak i A. Chwalba¹, jednak z punktu widzenia historii prawa nie były dotąd na szerszą skalę prowadzone, a zatem należy uznać je za ze wszech miar uzasadnione i pożądane. Z tego też względu praca Grzegorza Smyka stanowi potrzebną pozycję, wypełniającą lukę w literaturze przedmiotu, tym bardziej że podobne badania nad korpusem urzędniczym w Niemczech czy Francji prowadzone są od dawna z dobrym skutkiem. Znaczny rozwój zainteresowania historią administracji – rozumianą jako dyscyplina *stricte* prawnicza – obserwujemy w Polsce już od kilkudziesięciu lat, toteż prezentowane opracowanie stanowi istotny dalszy wkład w rozwój tej dziedziny wiedzy.

Autor, z uwagi na rozmiar materiału, ograniczył pole badawcze do kadry urzędników cywilnych zatrudnionych w organach administracji ogólnej szczebla guberni. Jest to w pełni uzasadnione ze względu zarówno na liczbę funkcjonariuszy, których akta wymagały przebadania, jak również z powodu szczególnej roli i pozycji gubernialnych struktur zarządu, także w odniesieniu do realizacji planów rusyfikacyjnych.

Nie budzą wątpliwości ramy chronologiczne opracowania. Rok 1867 stanowi bowiem początek funkcjonowania nowej rosyjskiej administracji gubernialnej i powiatowej oraz kres działania zdecydowanej większości odrębnych instytucji centralnych Królestwa. *Terminus ad quem* wyznacza z kolei ewakuacja rosyjskich władz z Królestwa w 1915 r.

Praca oparta została na bogatym materiale archiwalnym. Jak wiadomo znaczna część zespołów archiwalnych znajdujących się w Archiwum Głównym Akt Dawnych oraz w Archiwum Historycznym m. st. Warszawy uległa zniszczeniu podczas powstania warszawskiego, toteż autor zmuszony był ograniczyć kwerendę źródłową do zespołów akt znajdujących się w lokalnych Archiwach Państwowych w Lublinie, Radomiu, Kielcach, Płocku, Łodzi i Białymstoku. Przebadał on niezwykle obszerny materiał zawarty głównie w zespołach akt rządów gubernialnych, z punktu widzenia składu personalnego, zmian osobowych, jak również danych dotyczących poszczególnych urzędników, takich jak: wyznanie, wykształcenie, data objęcia stanowiska, staż służby, ranga itp. Biorąc pod uwagę, że w administracji ogólnej szczebla gubernialnego zatrudnionych było każdego roku od 2000 do 2500 funkcjonariuszy, praca wymagała ogromnej sumienności i wysiłku.

Niemniej imponująco przedstawia się zestaw zgromadzonych i wykorzystanych aktów prawnych dotyczących organizacji władz cywilnych w Królestwie Polskim, głównie z II połowy XIX w., w znacznej części w języku rosyjskim. Równie bogato prezentuje się wykaz literatury przedmiotu. Na wykorzystanie zasługiwałaby z pewnością także interesująca praca S.M. Troickiego, *Russkij absoliutizm i dvorianstwo v XVIII v. Formirovanie bjurokratii*, Moskwa 1974.

---

¹ Ł. Chimiak, *Gubernatorzy rosyjscy w Królestwie Polskim 1863-1915. Szkic do portretu zbiorowego*, Wrocław 1999; A. Chwalba, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa 1999.

Praca ma przejrzystą konstrukcję, odpowiadającą założonym planom badawczym. Dwa pierwsze rozdziały dotyczą przebiegu reorganizacji aparatu administracji cywilnej w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym (Rozdz. I) oraz opisu stanowiska prawnego urzędników cywilnych w Królestwie (Rozdz. II). Opracowane w oparciu o istniejącą literaturę i akty normatywne, nie wnoszą wprawdzie wielu nowych ustaleń, niemniej dają bardzo rzetelny i systematyczny opis zarówno ustroju administracyjnego Królestwa, jak i – dla porównania – Cesarstwa Rosyjskiego oraz dogmatyczno-prawną analizę przepisów pragmatyki służbowej. Rozdz. III ukazuje obsadę personalną i politykę kadrową władz carskich w gubernialnych organach administracji ogólnej. Autor przeprowadza swe badania przede wszystkim w celu uzyskania odpowiedzi na postawione we wstępie pytanie o stopień rusyfikacji kadry urzędniczej Królestwa, wykorzystując w tym celu zgromadzone materiały archiwalne. Ta część opracowania przynosi wiele nowych spostrzeżeń, weryfikując wcześniejsze ustalenia dotyczące stopnia realizacji polityki rusyfikacyjnej władz carskich i w tym zakresie stanowi istotny wkład do badań nad dziejami administracji na ziemiach polskich pod zaborami. Także w znacznej mierze na materiale archiwalnym oparty został ostatni rozdział (IV), w którym autor nakreślił charakterystyczne cechy korpusu urzędników cywilnych w organach administracji ogólnej, w szczególności kwestie poziomu wykształcenia i kwalifikacji zawodowych, stażu służby i stabilności posad, statusu materialnego, dróg awansu, kończąc swe rozważania interesującą prezentacją ówczesnych opinii na temat warstwy urzędniczej Królestwa. Rozdział ten stanowi równocześnie analizę i wnioskowanie w oparciu o ustalenia zaprezentowane w rozdz. III. Pracę kończy generalna rekapitulacja wyników badań zawarta w „Zakończeniu”. Książka została zaopatrzona w objaśnienia skrótów, przejrzysty wykaz źródeł (łącznie z aktami prawnymi) i wykaz literatury.

Praca napisana została przy zastosowaniu metod historycznej, dogmatycznej i statystycznej. Związane to jest z historycznoprawnym charakterem rozprawy oraz rodzajem źródeł, stanowiących główną podstawę badań jak i z założonymi celami pracy. Wysoko należy ocenić umiejętność autora posługiwania się tymi metodami jak i sposób, w jaki panuje on nad licznymi i zmieniającymi się przepisami (w szczególności dotyczy to rozdz. II) oraz nad ogromną masą informacji szczegółowych zawartych w przebadanych aktach personalnych urzędników. Sumienne zestawienia podstaw źródłowych zawarte w przypisanych do rozdz. III są wręcz imponujące. Trochę zbyt wąsko korzystał, moim zdaniem, autor z metody socjologicznej, która w opracowaniu poświęconym określonej strukturze społeczno-zawodowej wydaje się być bardzo przydatna. W szczególności nieco więcej miejsca należałoby, jak sądzę, poświęcić np. kwestii pochodzenia społecznego urzędników w omawianym okresie. Wiadomo skądinąd, że szlachta rodowa stanowiła do rewolucji 1917 r. podstawę biurokracji caratu. Weryfikacja tej opinii w odniesieniu do Królestwa Polskiego, gdzie z jednej strony napływał w dużej mierze „drugi sort” czynowników z Rosji, zaś przynależność stanową Polaków określały wymogi stawiane przez Heroldyję Królestwa Polskiego, byłaby interesująca. Autor mógł uzyskać te informacje przy okazji badania akt osobowych. Z pewnością trudniejsze, ale i bardziej istotne dla założeń pracy, byłoby pokuszenie się o przebadanie, jaki procent spośród zatrudnionych w administracji cywilnej Królestwa Polaków był w rzeczywistości elementem już w pełni zrussyfikowanym, pozbawionym świadomości narodowej, a określanym jako „plus russe que le tsar”, o których Antoni Zaleski pisał, iż: „bez porównania bywają gorsi od najgorszych nawet Rosjan i w prześladowaniu wyrafinowani” (cyt. za G. Smykiem, s. 259). W takich przypadkach obsadzanie nimi stanowisk w administracji nie byłoby w rzeczywistości sprzeczne z rusyfikacyjnymi planami władz carskich.

Praca Grzegorza Smyka wnosi wiele nowych ustaleń istotnych dla poznania zagadnień związanych z funkcjonowaniem, strukturą czy składem narodowościowym korpusu urzędników cywilnych w Królestwie Polskim drugiej połowy XIX i początków XX w. Nawet dwa pierwsze rozdziały pracy pisane głównie w oparciu o literaturę i akty normatywne zawierają szereg konstatacji porządkujących i systematyzujących naszą wiedzę. W toku lektury nasuwa-

ją się oczywiście także pewne uwagi polemiczne, najczęściej dyskusyjne i dobrze świadczące o istocie znaczenia wybranego tematu rozprawy. Chciałbym w tym miejscu odnieść się do kilku z nich.

W rozdz. I w punkcie traktującym o likwidacji odrębnego zarządu administracyjnego w Królestwa autor, pisząc o kompetencjach reaktywowanej w 1861 r. Rady Stanu (s. 38 i n.), pomija milczeniem przywrócone tej instytucji funkcje w zakresie sądownictwa administracyjnego II instancji. Brak również informacji, że po zniesieniu Rady ukazem z 10/22 stycznia 1867 r. uprawnienia w tym zakresie przekazano I Departamentowi Senatu Rządzącego w Petersburgu (s. 53). Gdy mowa jest w pracy o wprowadzonej w Rosji w 1802 r. zasadzie jednoosobowego kierownictwa w administracji, można by w kilku słowach wspomnieć o wpływach w tym zakresie rozwiązań wprowadzonych nieco wcześniej w napoleońskiej Francji. Wszak nie tylko Rosja za Napoleonem przyjęła ten model działania administracji, ale także inne liczne państwa (jak choćby Prusy w 1808 r.) przeszły w początkach XIX w. od kolegalizmu do jednoosobowości. Była to tendencja dość powszechna i dlatego godna wzmiankowania. Trudno zgodzić się w pełni z wyrażonym przez Autora poglądem (s. 36), że uwłaszczenie chłopów w 1864 r. stanowiło ważny środek rusyfikacji Królestwa Polskiego, nawet traktując to jako metodę zbliżania polskich włościan ku caratowi. Wprawdzie ukazy z 1864 r. stanowiły początek wszystkich późniejszych reform prowadzących w kierunku pełnej asymilacji Królestwa z Cesarstwem Rosyjskim, lecz nie dotyczy to samego faktu uwłaszczenia.

W rozdz. II autor, pisząc o wysokich wymaganiach zawodowych stawianych przed kandydatami do służby cywilnej w organach administracji Królestwa Polskiego, powołuje jako podstawę postanowienie namiestnika z 12 września 1816 r. Może warto byłoby cofnąć się trochę w czasie i sięgnąć do czasów Księstwa Warszawskiego, gdzie podwaliny pod przysposobienie fachowych kadr urzędniczych położył już dekret z 29 kwietnia 1808 r. o komisjach egzaminacyjnych dla kandydatów na stanowiska urzędowe, a pierwszą placówką mającą kształcić przyszłe kadry kierownicze administracji publicznej była powołana do życia w 1811 r. Szkoła Nauk Administracyjnych (późniejsza Szkoła Prawa i Administracji).

Charakterystyczną cechą rosyjskiej biurokracji była wynikająca z „Tabeli o rangach” możliwość nabycia szlachectwa osobistego lub dziedzicznego z tytułu pełnionej funkcji. Gwoli uzupełnienia chciałbym zaznaczyć, że nie była to tendencja odosobniona w XVIII i XIX w. W Polsce za panowania Stanisława Augusta nobilitację można było uzyskać pełniąc funkcje w centralnych instytucjach administracyjnych państwa niemal automatycznie. Także w innych państwach kryterium „służby publicznej” dawało możliwość przejścia w szeregi szlachetnie urodzonych. We Francji następowało to bądź przez nabycie uszlachcającego urzędu (tzw. „noblesse de robe”), bądź w wyniku nadania dyplomu szlacheckiego za długoletnią służbę oficerską czy państwową. W XIX-wiecznych Niemczech nobilitowano wysoko kwalifikowanych funkcjonariuszy państwa, a w monarchii Habsburgów aż 33,4% nobilitowanych stanowili urzędnicy (ponad 4000 nadań). Podkreślić naturalnie należy fakt najliczniejszych nadań szlachectwa w Rosji, gdzie w latach 1858-1897 ich liczba (wliczając w to rodziny) objęła około 50 tys. osób². Interesująca dla autora może być jednocześnie informacja, że w Królestwie Polskim w okresie między 1816 a 1867 r. nobilitowano zaledwie nie więcej niż 300 osób. Biorąc pod uwagę wyniki badań G. Smyka, należy przypuszczać, że po 1867 r. liczba nobilitacji uległa dalszemu ograniczeniu.

Nie do końca oczywiste wydaje się być stwierdzenie autora o braku jakiegokolwiek odpowiedzialności administracji w Rosji do początku XX w. (s. 212). Opinii takiej nie potwierdzają zresztą inne fragmenty pracy, gdzie mowa o odpowiedzialności urzędnika za szkodę wyrażoną w związku z wykonywaniem czynności służbowych. Zasada odpowiedzialności urzęd-

---

² Por. J. Malec, *Nobilitacje w Europie epoki nowożytnej*, (w:) *Dawne Prawo i Myśl Prawnicza. Prace historyczno-prawne poświęcone pamięci Wojciecha Marii Bartla*. Pod red. J. Malca i W. Uruszczaka, Kraków 1995, s. 245-252.

nika za szkody wyrządzone obywatelom przez administrację pojawiła się w XIX w., stanowiąc dorobek francuskiej doktryny czasów rewolucji oraz państwa prawnego. Jej celem była lepsza ochrona interesów obywateli, ale także usprawnienie funkcjonowania aparatu administracyjnego. Istotne znaczenie miały również wypływające stąd pożytki dla ochrony praworządności i poprawności działania administracji. W pewnym, ograniczonym ramami absolutyzmu rosyjskiego stopniu, zasada ta funkcjonowała także w państwie Romanowów.

W konkluzji pragnę wyrazić przekonanie, że autor dokonał dużego wysiłku badawczego, biorąc na warsztat znaczącą ilość niewykorzystanych dotychczas pod tym kątem materiałów archiwalnych. Wydobył z nich cały szereg interesujących informacji, które uporządkował i skomentował w sposób w pełni kompetentny. Oceniana monografia stanowi pozycję cenną, wzbogacającą naszą wiedzę o popowstaniowych dziejach Królestwa Polskiego.

JERZY MALEC (Kraków)

Karol Estreicher jr., *Straty kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939-1944 wraz z oryginalnymi dokumentami grabieży*. PAŁAC SZTUKI Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2003, ss. 854; Zbigniew K. Witka, *Dokumenty strat kultury polskiej pod okupacją niemiecką 1939-1944 z archiwum Karola Estreichera*, PAŁAC SZTUKI Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie, Kraków 2003, ss. 937.

Nakładem Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie ukazał się, uzupełniony o oryginalne dokumenty niemieckie, rejestr zagrabionych w czasie II wojny światowej polskich dzieł sztuki. *Cultural Losses of Poland*, opracowane w czasie wojny przez Karola Estreichera, miały dokumentować niemiecki plan metodycznego wywozu dóbr kultury z terenów znajdujących się pod okupacją.

„Spis niniejszy ma za cel podanie w sposób rzeczowy i zwięzły wiadomości o stratach polskich instytucji kulturalnych wskutek niemieckiej okupacji. Szło o takie ujęcie przedmiotu, aby obraz rabunku i zniszczeń mieli przed oczyma ci, którzy rozważać będą odszkodowania kulturalne na międzynarodowych konferencjach oraz ci, którzy działać będą na polu rewindykacyjnym w terenie, tj. w okupowanych Niemczech. Nie są zadania tego spisu trwale na dalszą przyszłość obliczone (...). Cel książki jest doraźny: niechże na koniec wojny będą przygotowane pierwsze materiały rewindykacyjne polskie, tak, aby można odzyskać to, co jeszcze jest do odzyskania” (K. Estreicher, *Straty kultury polskiej*, s. 46, w faksymile s. XIV.)

Odnaleziony w 2001 r. w Archiwum Rodu Estreicherów katalog strat kultury polskiej – *Cultural Losses of Poland* – efekt pracy siedmioosobowego zespołu rewindykacyjnego, pracującego w czasie okupacji niemieckiej w Londynie pod przewodnictwem Karola Estreichera (kierującego Biurem Rewindykacji Strat Kulturalnych, działającym od 1942 r. przy Ministerstwie Prac Kongresowych w Wielkiej Brytanii), stał się podstawą do opracowania rejestru polskich strat w zakresie kultury pod okupacją niemiecką.

Książka została wydana dzięki staraniom Zbigniewa K. Witka, który przetłumaczył cały zbiór, uzupełnił go występem, analizą jakościowo-ilościową strat i dołączył fotokopie oryginalnych dokumentów niemieckich z czasów II wojny światowej. Tekst poprzedza rozprawa Kazimierza Lankosza, *Prawne aspekty roszczeń państwa polskiego i jego obywateli w świetle*